

ATAD'IN HUKUK YARATMA YETKİSİ

Prof. Dr. Ayşe Füsün Arsava

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Özet

Avrupa Birliği Hukuku, boşlukları olan bir hukuktur. Bu durum Avrupa Topluluklarının dinamik karakterinin de bir sonucudur. Avrupa Birliği hukukundaki boşluklar yorum yoluyla veya ATAD'ın hukuk yaratmasıyla doldurulmaktadır.

Makalede Avrupa Birliği hukukunda hukuk yaratılan önemli bir konu olarak Topluluk temel hakları, Topluluk temel haklarına getirilen sınırlamalar ve ATAD'ın hukuk yaratmasında caiz olan ölçü tartışılmaktadır.

Law-Making Capacity of the CJEC

Abstract

The European Union law certainly has some gaps. This, surely, is a result of the dynamic character of the European Communities. These gaps are filled by interpretation or jurisdiction by the Court of Justice of the European Communities (CJEC).

The CJEC uses its law-making power especially in the field of the basic rights. The basic rights issue was not dealt within the original text of the Treaty of Rome. This gap was filled by law-making jurisprudence of the CJEC until the Treaty of Maastricht. The Treaties of Maastricht and Amsterdam refer to the general principles of law deriving from the common constitutional traditions of the member states.

Reference made to the European Convention on protection of human rights and basic freedoms was a way of filling the gaps on the issue of fundamental rights in the European Union Law. However, this time, conflict of authorities arose between the CJEC and the European Court of Human Rights.

The Frankovich decision constitutes a turning-point in the law making process of the CJEC. The decision met with criticisms claiming that the CJEC violated the principle of limited authority. These criticisms put light to the limits of the law-making authority.

In this article, the basic rights of the Community, the limitations to these rights and the limits of the law-making authority of the CJEC are examined.

ATAD'ın Hukuk Yaratma Yetkisi

ATAD'ın hukuk yaratması Francovich kararında ve onu takip eden kararlarda somutlaşmaktadır. AT Anlaşmasının 189.md. 3.fıkrasına göre AT direktifleri doğrudan değil, ulusal bir kanunla ilgili üye devletin ulusal hukukunda geçerli olurlar. Francovich kararında ATAD, bir üye devletin sorumluluğunu karara bağlamıştır. Zira, bu davaya neden olan somut olayda direktif iç hukuka zamanında aktarılmamıştır (EuGH, 19.11.1991, Slg.,I.5357; NJW, 1992: 165). Federal Almanya, ATAD'ın bu kararında, seyahat şirketinin iflasından zarar gören tatilcileri korumaya matuf ilgili direktifi zamanında iç hukukta düzenlemediği için sorumlu kabul edilmiştir.

Seyahat şirketi MP Travel Line 1993 yazında iflas edince Alman tatilciler İspanya'da müşkül durumda kalmıştır. Almanya, ilgili direktifi 31.12.1992'ye kadar iç hukukunda düzenlemesi gerekirken, bu işlemi 1.7.1994'te yapmıştır. Almanya'nın sorumluluğunun kabul edilmesiyle tatilciler zararlarının tazminini Federal Almanya'dan talep etmiştir. Devletin, bu anlamda sorumluluğuna ilişkin olarak, AT Anlaşmasında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

Yetki Sorunu

Almanya'nın görüşüne göre ATAD'ın hukuk yaratması, Topluluk ve üye devletler arasında (AB Anlaşması md.N) yetkilerin taksimine ilişkin anlaşma hükmünü ihlal etmektedir. Diğer taraftan ATAD, bu tasarrufu ile, Komisyon, Parlamento, Konsey arasındaki AT Anlaşması 4.md. ışığında ortaya konulan kuramsal dengeyi bozmaktadır. Konsey üye devletlerin temsilcilerinin yer aldığı bir organ olarak, üye devletlerin çıkarlarının korunduğu bir platformdur (NETTESHEİM, 1983: Art.4 EGV Rz.20). ATAD'ın bu çıkar dengesini bozarak yasama yetkisini kullanması anlaşmaların iradesini aşar.

1- Münferit yetki prensibi, subsidiarite prensibi ve ATAD kararlarının bağlayıcılığı

Federal Alman Anayasa Mahkemesi, Maastricht kararıyla, AT ve üye devletler arasındaki yetki ilişkisini yeniden gündeme getirmiştir. Federal Anayasa Mahkemesi, ATAD'ın hukuk yaratma yetkisinin geniş olarak kullanılmaması konusunda uyarı yapmıştır (BverfG, 12.10.1993; BVerfGE 89: 155,209 vd.). Açıkça, Maastricht Anlaşmasında yer alan 3b md.sine riayet gereklidir. 1.fıkıradaki zikredilen münferit yetki prensibine göre AT sadece açık olarak yetkilendirildiği takdirde yetkilidir. 2.fıkıraya göre de subsidiarite prensibine riayet gerekmektedir. Her iki prensip de üye devletlerin kendi tasarruf alanlarının ve bu şekilde ulusal kimliklerinin korunmasına hizmet etmektedir. AT normlarının anlaşmanın genişletilmesi sonucunu doğuracak yorumu, Federal Almanya bakımından bağlayıcı olmayacaktır (BverfG, 12.10.1993; BVerfGE 89: 155-188-210); ATAD'ın Avrupa Birliği hukuku sorunlarını isabetsiz olarak denetlemesi durumunda, ATAD'ın görüşü takip edilmeyecektir.

2- ATAD'ın nihai karar yetkisi, AT'nin tamamlayıcı yetkileri

ATAD'ın kararlarının da denetlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yarattığı hukuku, daima hukuka uygun olarak kabul etmek gerekir. Topluluğun kendi icra mercileri olmadığı için, ulusal merciler üzerinden (idari, yargı) Topluluk hukuku icra edilir. Topluluk, bir hukuk topluluğudur. Bu nedenle de AT Anlaşması tartışmasız ulusal hukuka nazaran önceliğe sahiptir. Federal Alman Anayasa mahkemesi veya 15 üye devletin mahkemeleri "Revizyon Mahkemesi" gibi ATAD kararlarını takdiren bağlayıcı kabul etmeme yetkisine sahip kabul edilseydi, her bir ulusal anayasa mahkemesi ve hatta ilk derece mahkemesi de anlaşmaların efendisi olurdu. Böyle entegrasyonu bozucu nitelikte bir "potansiyel yetki", anlaşmalarla bağdaşmaz ve Topluluğun hukuk topluluğu olarak sona ermesine de neden olur. Ulusal mahkemelerle ATAD ilişkisi 177. md.de düzenlenmiştir. Ulusal mahkemeler, önkarar prosedürü çerçevesinde, ATAD'a Topluluk Hukuku sorunlarını ve yetki sorunlarını arz edebilirler. ATAD, Topluluk Hukuku sorunları bakımından nihai karar hakkına sahiptir. Ancak bu durum, ATAD'ın hukuk yaratması olanağını ortadan kaldırmamaktadır. ATAD'ın yarattığı hukuk, üye devletlerin iradesini aştığı takdirde, üye devletler Konsey'de ATAD'ın yarattığı hukuku düzeltebilirler (Christel-Schmidt kararında kullanılan prosedür için bkz: ABl.Nr.C274 s.10).

AT Anlaşmasında açıkça yer alan yetkilerin yanısıra, tamamlayıcı yetkilere de gereksinim vardır. Aksi halde, Topluluğun zaman içinde tasarruf kabiliyeti kaybolur. Federal Alman Anayasa Mahkemesi, Avrupa Topluluğu sisteminde yer alan mahkemelerden sadece biridir. Federal Alman Anayasa

Mahkemesi, "Solange II" kararında, ATAD'ın temel hakları temin ettiğini kabul etmiştir (BverfG, 29.5.1977; BVerfGE 27: 271 / Solange I; BverfG, 22.10.1986; BVerfGE 73: 339,385 vd. / Solange II). Federal Alman Anayasa Mahkemesinin Maastricht kararını amaca uygun yorumlamak gerek-mektedir. ATAD'ın caiz olmayan bir hukuk yaratması durumunda, ATAD kararları otomatik olarak geçersiz olamaz. Aksi takdirde, Federal Alman Anayasa Mahkemesi, AT Anlaşmasının 5. maddesini ihlal etmiş olur. İkinci bir Maastricht kararında Federal Alman Anayasa mahkemesinin bu abartılmış kararını tashih etmesi beklenmektedir.

Hukuk Yaratılan Konular

1- Temel haklar ve genel hukuk prensipleri

Fransız Danıştay, içtihatlarında, temel hakları doğrudan anayasadan değil, genel hukuk ilkelerinden istihraç ederek uygulamaktadır. ATAD da, sayısız hukuk devleti prensibini, genel mukayeseli hukuk çalışması yoluyla istihraç etmektedir. Genel hukuk ilkelerinden istihraç edilen temel hakların içeriğinin somutlaştırılmasında ATAD, üye devletlerin ortak anayasa geleneklerini, üye devletlerin tümünün taraf olduğu uluslararası anlaşmaları ("soft-law" da dahil olmak üzere) esas almaktadır.

ATAD, ortak anayasa gelenekleri çerçevesinde, maksimum standardı ölçü almaktadır. Üye devletler tarafından yapılan düzenlemelerde en ileri giden düzenleme, Topluluk temel haklarına ölçü olmaktadır. Ancak, hangi düzenlemenin en ileri düzenleme olduğu tartışma konusu olabilir. ATAD'ın eski başkanı Kutscher, optimal çözümün Topluluğun amaç ve yapısı ışığında bulunacağını, temel haklara en güçlü etkiyi sağlamanın Topluluğun amacı olduğunu söylemiştir. Bu çerçevede mukayeseli bir değerlendirme yapılması, Topluluk usul hukukunun anayasalara nazaran bazen daha etkin düzenlemeler içerdiğinin de gözardı edilmemesi gerekmektedir. Örneğin, Topluluk Hukuku, idari prosedürde "dinlenme hakkını" kabul emektedir. Oysa, anayasalarda bu hak yargı prosedürü çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında Avrupa Birliği hukukunda dinlenme hakkı işletmeleri de kapsamaktadır.

Pernice, mukayeseli değerlendirme çerçevesinde, üye devletlerin uluslararası anlaşmalarda, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nde, kendileri için neyin ortak temel hak olarak geçerli olacağını kabul ettiklerine dikkat çekmektedir. ATAD içtihatlarında, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ndeki garantileri asgari standart olarak almaktadır. Ancak, somut bir temel hakka içerik kazandırılmasında Topluluk amaç ve yapısının da dikkate alınması gerekmektedir.

Genel hukuk ilkelerinden doğan Topluluk temel haklarının içeriğinin somutlaştırılmasında üye devletlerin tümünün taraf olduğu uluslar- arası anlaşmalar esas alınmaktadır. Bu anlaşmalar, üye devletlerin temel haklara ilişkin uzlaşmalarını dile getirmeleri nedeniyle, ATAD için yönlendirici olmaktadır. Bu çerçevede, ilk anlaşma olarak İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi karşımıza çıkmaktadır.

Rengeling, ATAD'ın "Hoechst" kararından itibaren İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin sadece ortak anayasa geleneklerinin yorumunda esas alınmadığını, ATAD'ın bu kararında, temel hakların genel hukuk ilkelerine dahil olduğunun ve bu ilkelerin de üye devletlerin ortak anayasa gelenekleri ve üye devletlerin tümünün taraf olduğu anlaşmalardan doğduğunun vurgulandığını ifade etmektedir. Bu şekilde, kararda, ortak anayasa gelenekleri ve Devletler Hukuku anlaşmaları arasında kaynak olarak eşit hiyerarşi kabul edilmiştir.

Fransa'nın ve Yunanistan'ın 1974'de İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne katılmasından sonra, Topluluğun bütün üyeleri bu sözleşmenin tarafı olmuştur. Bununla beraber Topluluğun, halefiyet esasına göre, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne taraf olduğu kabul edilmemektedir. Avrupa İnsan Hakları Divanı'nın yorumları ATAD'ı yönlendirebilmekle beraber, bu kararlar ATAD için doğrudan bağlayıcı değildir. Bu nedenle, iki yargı organının kararlarının birbirine ters düşmesi mümkündür. Bu durum, 1989 tarihli "Hoechst" davası çerçevesinde söz konusu olmuştur. ATAD, meskenler bakımından geçerli olan konut dokunulmazlığını bürolar için kabul etmemiştir. Oysa, Avrupa İnsan Hakları Divanı 16.12.1992 tarihli kararında, büroların da İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin 8.maddesine göre özel alan olarak korunma hakkına sahip olduğunu karara bağlamıştır (karş: EGMR, 16.12.1992: EuGRZ, 1993: 65 vd.)

Aynı konuya ilişkin farklı kararların ortaya çıkması da mümkündür. Topluluk Hukukuna istinaden ihdas edilen bir ulusal tasarruf nedeniyle ulusal mahkemeye başvurulması durumunda, ulusal mahkeme 177. maddeye göre ATAD'dan önkarar alabilir ve buna göre karar verebilir. Bu karara muhatap olan bireyin, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin 25. maddesine göre Avrupa İnsan Hakları Divanına meseleyi getirmesi ve onun da söz konusu İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin ilgili maddesini farklı yorumlayarak karar vermesi mümkündür.

ATAD, içtihatlarına, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'nin yanısıra, tüm üye devletlerin taraf

olduğu diğer uluslararası anlaşmaları da esas almıştır. 15.6.1978 tarihli "Defrenne II" kararında ATAD, 18.11.1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı'nı ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 111 sayılı 26.1958 tarihli İstihdam ve Meslekte Ayrımcılık yasağını öngören [EuGH, 15.6.1978-Defrenne/Sabena (Defrenne III), Rs.149/77 Slg. 1978, 1365 (1379, Rn.26/29)] Konvansiyonunu esas almıştır.

ATAD, kimi kararlarında da, Topluluğun "soft-law" düzenlemelerine atıf yapmıştır [Konsey, Parlamento ve Komisyon'un 5.4.1977 tarihli temel haklara ilişkin ortak bildirisi (EuGH, 13.12.1979 Hauer/Land Rheinlandpfalz, Rs.44/79-Slg. 1979, 3727 Rn.15; EuGH, 5.5.1986-Johnston/Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary Rs.222/84, Slg., 1986, 1651, 1682)].

ATAD'ın içtihatlarında aşağıdaki temel haklar ortaya çıkmaktadır:

- aa) Ekonomik faaliyetlere ilişkin temel haklar
  - mülkiyet hakkı
  - meslek özgürlüğü
  - serbest ekonomik faaliyet özgürlüğü
- bb) Sosyal temel haklar
- cc) Diğer temel haklar
  - özel hayatın korunması
  - ailenin korunması
  - meskenin korunması
  - doktorların meslek sırlarını saklaması
  - din özgürlüğü
  - dernek kurma özgürlüğü
- dd) Hukuk devleti prensibinden çıkan temeller
  - fikir özgürlüğü
  - insan haysiyetine saygı
  - eşitlik hakkı
- ee) Usul hukukuna ilişkin temel haklar
  - savunma hakkı
  - idari tasarrufların gerekçeli olması
  - mükerrer cezalandırma yasağı
  - hukuki teminat
  - orantılılık prensibi
  - güvenin korunması
  - hukuki himayenin etkinliği
  - yönetimin yasallığı
  - müktesep hakkın korunması
  - hukuki danışmada sır saklama mükellefiyeti

ATAD, temel hakları, yazısız hukuktan istihraç ettiği gibi, yazılı hukuktan da istihraç etmektedir. Topluluk Hukuku hem temel hak, hem de temel hak benzeri hükümler içermektedir. Örneğin, Topluluk yurttaşlarının serbest dolaşım hakkı ile mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımı hakkı gibi. Bu haklar, ekonomik yaşama ilişkin olmakla beraber, ATAD bu hakları diğer yaşam alanlarına da genişletmektedir. ATAD, ulusal tasarrufların, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne uygunluğunu denetleyemez. ATAD, Topluluk Hukuku seviyesinde, temel hakların temininden sorumludur. üye devletlerin takdirine bırakılan alanlardaki ulusal tasarrufların Topluluk temel haklarına uygunluğu denetlenemez. Ulusal düzenlemenin, Topluluk Hukukunun uygulama alanına ilişkin olması nispetinde, Topluluk temel haklarının gündeme gelmesi mümkündür. Topluluk Hukuku tarafından Topluluk yurttaşlarına temin edilen haklara üye devletlerin müdahalesi buna bir örnektir. Bu konu, özellikle 36,48/3,56. maddeler çerçevesinde üye devletlerde işçilerin serbest dolaşımı ve serbest meslekler için yerleşme serbestisi çerçevesinde kamu düzeni, genel sağlık, milli güvenlik nedenleriyle saklı tutulan ulusal yetkiler bakımından ortaya çıkmaktadır. ATAD içtihatlarında Topluluk yurttaşlarına tanınan temel hak ve özgürlüklere, Topluluk Hukuku tarafından temin edilen hukuki statülere üye devletlerin de saygı göstermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu gibi durumlarda Topluluk Hukuku, Topluluk yurttaşlarını himaye eder ve üye devletlerin sınırlamalarına karşı onları korur.

Üye devletlerin kamu düzeni, milli güvenlik, genel sağlık nedenleriyle yaptığı sınırlamalar, Topluluk temel hakları ve özellikle Topluluk Hukuku çerçevesinde geçerli İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesinde temin edilen prensiplerle mutabık olduğu nispette kabul edilebilir.

Topluluk temel hakları, Topluluk organlarına yükümlülükler getirmektedir. Kişiler arasındaki ilişkilerde de temel hakların bağlayıcı olup olmadığı konusunda ATAD olumlu karar vermiştir [bkz: STEINDORFF, 1993: 575 (576, 583)]. Bir spor klübünün diğer üye devlet vatandaşlarının gösterilere katılmasını engellemesi, ATAD tarafından Topluluk Hukukuna aykırı bulunmuştur [karş: Rs.36/74-Slg. 1974: 1405 (1419); Rs.13/76. Slg.1976: 1333, (1340 vd.)].

Temel haklardan Topluluk yurttaşı olarak gerçek ve tüzel kişiler istifade ederler. Kamu tüzel kişilerinin temel haklardan istifadesi konusunda ATAD şimdiye kadar karar vermemiştir. üçüncü devlet yurttaşlarının bu haklardan istifade etmesi ise, onların Topluluk Hukukuna muhatap olmaları halinde mümkündür. ATAD içtihatlarında temel hakların sınırlarından hareket ettiği gibi, temel hakların sınırlarının sınırlarından da söz etmektedir (SCHWEITZER/

HUMMER, 1993: 200). ATAD "Internationale Handelsgesellschaft" kararında, buna genel bir sınır geliştirmiştir. ATAD, bu kararında, temel hakların Topluluk yapı ve amacına uygun olması gerekliliğini vurgulamıştır [GEIGER,1995: Art.154, Rn.37; PERNICE, 1990: 2409 (2415); STREINZ, 1989: 411].

ATAD'ın temel haklarla ilgili kararlarından iki sınırlama istihraç edilmektedir. Bunlar, orantılılık prensibi ve temel hakların özünün korunmasıdır. **Temel haklara bir müdahalenin ne zaman nisbi (orantılı) olduğu**, "Schraeder" kararında dile gelmiştir (11.07.1989: Schraeder/Hauptzollamt Gronan, Rs.265/87. Slg.1989, Tz.21). Bu prensibe göre, ekonomik yük getiren bir önlem, ekonomiye katılanlar bakımından söz konusu düzenleme ile takip edilen amaçlara erişmek için uygun ve gerekli olduğu nisbette hukuka uygundur. Bu çerçevede değişik önlemlerin söz konusu olması halinde, en az yük getiren önlem tercih edilir. Önlemlerle gelen yükümlülüğün, takip edilen amaçla orantılı olması gereklidir. Bununla beraber, temel hak sınırlamalarının temel hakları özünde ihlal etmemesi de gerekmektedir. ATAD, "Nold" davasında, Topluluğun kamu yararına hizmet eden amaçları ışığında haklı görülebilecek sınırlamaları kabul etmiştir. Bu haklara özünde dokunulmadığı nisbette yapılan sınırlamalar, Topluluk Hukukuna göre meşrudur [EuGH, 14.5.1974, Nold/Kommission, Rs. 4/73. Slg. 1974: 491 (508)]. "Hauer" davasında ATAD, bir temel hak sınırlamasının Topluluk Hukukuna uygunluğunu tespit, üç kriter kabul etmiştir:

- Temel haklara yapılan müdahalenin Topluluğun kamu yararına hizmet eden amaçları ışığında kabul edilebilirliği;
- Orantılılık;
- Temel hakların özünün garanti edilmesi.

Tartışmalı düzenlemede, mevcut sınırlamaların gerçekten Topluluğun kamu yararına hizmet eden amaçlarına uygun olup olmadığı, takip edilen amaçla sınırlamaların orantılı olup olmadığı, temel hakkın özünde zedelenip zedelenmediği değerlendirilir. ATAD, şimdiye dek, böyle bir tespit yapmamıştır [Pernice, 1990: 2409 (2416)].

ATAD, Topluluk Hukukunun metinlerini Topluluk temel hakları ışığında yorumlama yükümlülüğünü kabul etmektedir (PERNICE,1995: Art. 164, rn. 30).

Temel haklar, ATAD kararlarında karşımıza çıktığı gibi, Topluluk organlarının bildirilerinde de siyasi bir form içinde karşımıza çıkmaktadır.

O halde temel haklar ve genel hukuk prensipleri ATAD'ın hukuk yarattığı ilk iki konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Topluluk temel hakları olarak örneğin: meslek özgürlüğü veya mülkiyet hakkı; yine genel hukuk ilkesi olarak orantılılık prensibi veya sadakat ve güven prensibinin altı çizilebilir (EuGH, 18.1.1990, Slg. 1990: 1-95; RENGELING, 1993; GEIGER, 1995: Art.164 Rz 40) ATAD'ın bu çerçevede hukuk ihdas eden içtihatları herhangi bir tenkide neden

olmamıştır. Zira, ATAD temel hakları ve hukuk prensipleri bakımından, karşılaştırmalı hukuk değerlendirmesi anlamında, Avrupa Hukuk kültürüne istinat etmiştir (Daig, 1981: 395 vd.). ATAD'ın yetkilerininin Topluluk anlaşmalarını yorumlamakla sınırlı olmadığı, tersine Topluluk Hukukunun ulusal hukuk gelenekleriyle "jus commune europaeum" haline getirilebileceği kabul edilmektedir.

2- Topluluk Hukukunun genel bir değer yargısı olarak fonksiyon yeteneği

Temel hakların yaratılmasından farklı olarak devletlerin sorumluluğunu öngören "Francovich" kararı, oldukça tartışmalara yol açmıştır. Hukuk yaratılmasına bu konuda şüpheyle bakılmaktadır; AT anlaşmasının 171. md. 2. fıkrası, bir üye devletin anlaşmayı ihlal ettiğinin ATAD tarafından 2 kararla tespit edilmesinden sonra sadece bir para cezasına hükmedilmesini öngörmektedir. ATAD'ın üye devletler için "Frankovich" davasında olduğu gibi bir sorumluluk öngörmesi, üye devletlerin sadece Maastricht müzakereleri öncesi değil, sonraki iradesine de ters düşmektedir (Schlemmer, 1992: 82,91). Bu karar üye devletler tarafından zor gerçekleştirilen uzlaşmayı ad absurdum kılmaktadır. "Frankovich" kararı 19.11.1991'de ATAD tarafından verilmiştir. Maastricht anlaşmasına ilişkin tartışmalar ise 7 Şubat 1992'ye kadar sürmüştür. Topluluk yasama organı Maastricht'i kesinleştirirken "Frankovich" kararından haberdardı. Şayet devletlerin sorumluluğu geleceğe ilişkin olarak istenseydi, 171. md. ile bu açıkça düzenlenebilirdi (örneğin sadece kelimesinin eklenmesiyle). Üye devletler bu çerçevede herhangi bir adım atmadıkları için ATAD'ın devletlerin sorumluluğunu öngören içtihatı (EMMERT, 1996: 159) ulusal hukukta bulunmayan; ancak, AT Anlaşmasında yer alan bir değer yargısıyla meşruiyet kazanmaktadır. Bu değer yargısı, Topluluk hukukunun fonksiyon yeteneğidir.

Direktifler üye devletler tarafından ulusal hukuka aktarıldığından, direktifi iç hukukta düzenlemeyen veya geç düzenleyen devlet haksız rekabet anlamında bir kâr elde etmektedir. Bu devletin işletmeleri anlaşma ihlali üzerinden subvansede edilmektedir (SPANNOWSKY, 1984, 362). Buna karşılık diğer AB yurttaşları ve işletmeleri zarara uğratılmaktadır. Bu üye devlet AT Anlaşmasının 5.md.de yer alan Topluluğa sadakat prensibini ihlal etmektedir. Topluluğa sadakat prensibi, Avrupa Topluluğunun fonksiyon yeteneğini temin etmek üzere kabul edilmiştir. Zira, AB ancak Konsey'de kabul edilen kararların tüm üye devletlerde yerine getirilmesi halinde fonksiyonunu yerine getirebilir. Topluluk hukukunun sadakat yükümlülüğü ve fonksiyon yeteneği ATAD tarafından Topluluk anlaşmasının bir değer yargısı olarak somutlaştırılmıştır. Münferit hükümlerin tam etki göstermesi "effet utile" ve direktiflerin devletlere karşı doğrudan etkisi (vertikal etki), Topluluk Hukuku sorumluluğuyla genişletilmiştir.

3- ATAD'ın özel hukukta (Zivilrecht) hukuk yaratması

Temel özgürlüklerin özel hukukta, özellikle iş hukukunda, etkisi yıldan yıla artmaktadır.

a. AT Anlaşmasının primer hukuk olarak temel özgürlükler bakımından bireyler arasındaki ilişkilerinde geçerliliği

Temel özgürlükler kural olarak sadece üye devletleri yükümlü kılmaktadır. Üye devletler mal, hizmet, kişi ve sermayenin serbest dolaşımını engelleyemezler. Bu özgürlüklerin doğrudan özel kişiler arasındaki ilişkilerde etki gösterip göstermeyeceğinin tartışılması gerekmektedir. Bireyler arasında yapılan özel hukuk anlaşmalarının AT Anlaşmasını ihlal etmesi durumunda, anlaşmada öngörülen temel özgürlükler engellenmiş olur. Hakim olan görüşe göre, özel kişiler arasında temel özgürlüklerin doğrudan etkisi red edilmektedir (ROTH, 1995: 1231 vd). Temel özgürlüklerin istisnai olarak kamu düzeni nedeniyle sınırlanmasına izin veren (AT Anlaşmasının 48. maddesinin 3. fıkrasında olduğu gibi) hükümler anlamlı olarak sadece üye devletleri muhatap almaktadır. AT Anlaşmasının sadece rekabet hukuku ile ilgili hükümleri (md. 85 vd.), yalnızca özel kişileri değil, işletmeleri de muhatap almaktadır. Steindorff, özel kişiler arasındaki ilişkiler bakımından da temel özgürlüklerin doğrudan etkisini kabul etmektedir (STEINDORFF, 1993: 575,579). Örneğin 48. maddenin 2.fıkrası temel özgürlüklerin özel kişileri de muhatap aldığını açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin; eşit muamele, eşit ücret ve diğer çalışma koşulları gibi koşulların herbiri işvereni yükümlü kılmaktadır.

ATAD kararlarında da bireyler arası ilişkilerde temel özgürlüklerin doğrudan etkisini hem reddeden (EuGH, 17.9.1988, Bayer/Süllhofer Slg.1988: 5249) hem de kabul eden ilginç örnekler vardır (EuGH v.23.12.1982, Slg.1982,1095). ATAD'ın 1996 tarihli "Bosman" kararında temel özgürlüklerin sadece devleti muhatap olmadığı ortaya çıkmaktadır (EuGH, 15.12.1995, Slg.1995: I-4921). ATAD, bu kararında, işçilerin serbest dolaşımı çerçevesinde 2 ihlal saptamıştır. Kararda futbolcuların yüksek transfer ücretleriyle klüp değiştirebilmeleri (ki özellikle yabancı oyuncular için) işçilerin çalışma özgürlüğüyle bağdaşamaz ilan edilmiştir. Diğer taraftan, bir futbol takımında azami üç yabancıнын olabilmesi de, açık olarak, mağdur edici ve yine işçilerin serbest dolaşım özgürlüğüyle bağdaşmaz olarak ilan edilmiştir.

AT anlaşması, kural olarak, temel özgürlükleri sınırlayan hukuki engellerin kaldırılmasına yöneliktir. Bu yüzden, özel kişiler arasında, onların sadece devlet yerine tasarrufta bulunmaları durumunda temel hak ve özgürlüklerin doğrudan etkisi söz konusu olacaktır (ROTH, 1995: 1231,1237). Doğrudan etki, örneğin, onların devlet gibi yetki kullanmaları durumunda söz konusu olabilir. "Bosman" olayında, spor klübü bakımından bunun kabul edilmesi mümkündür.

Zira, spor klübü transfer ücretini ve yabancı sporcuların sayısını hukuk normu ihdas eder gibi tayin etmiştir. Spor klüpleri aleyhine doğrudan etkinin kabul edilmesi çıkarlara uygun kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazar doğrudur. Ancak, temel özgürlüklerin doğrudan etkisini sadece devlet benzeri tasarrufta bulunmakla sınırlamak çok dardır.

Burada iki konunun zikredilmesi gerekmektedir. Şayet yabancıların temel hakları vatandaşa nazaran hissedilir şekilde sınırlanıyorsa, kişiler arasındaki temel özgürlükleri düzenleyen Topluluk normları doğrudan etki gösterir. Böyle hissedilir bir sınırlama, özel kişilerin bir normdan bağımsız olarak, anlaşmalarla muayyen bir davranışı kabul etmeleri ve bu şekilde temel özgürlük ve özel muhtariyetlerinin tehlikeye girmesi halinde söz konusu olmaktadır. İkinci olarak, yabancıların vatandaşlara nazaran mağdur edilmesi durumunda doğrudan etki söz konusu olmaktadır (EuGH, 20.10.1993, Slg. 1993: I-5145) AT Anlaşmasının 6. maddesi *lex generalis* olarak geri çekilmektedir (EuGH, 30.5.1989, Slg.1989: 1461). Bu çerçevede de spor klübünün norm yaratması önemli değildir. Klüpler arası anlaşmayla yabancı sporcular için kota öngörülmesi veya zamanla sınırlı çalışma hakkı verilmesi, yabancıları mağdur ettiği nispette, işçilerin serbest dolaşım özgürlüğünü sınırlamaktadır.

b. Direktiflerin ve tüzüklerin sekonder Topluluk hukuku olarak ATAD'ın hukuk yaratmasına mesnet olması

ATAD, primer hukukun yanı sıra, direktifler ve tüzükler alanında da hukuk yaratıcı olabilir. Avrupa Topluluğu bilindiği üzere üretim sorumluluğu hukuken A.B.D'den almıştır (Produkthaftungsrichtlinie, 25.7.1985, ABl.Nr.L210: 29). Bu direktifin 6. maddesinin 1. fıkrasına göre, üründe haklı olarak beklenen güvenliğin olmaması durumunda bir ürün hatası söz konusu olur. Burada tüketicinin beklentisi sorumluluk ölçüsü olarak red edilmektedir. Bir ürünün güvenilir olup olmadığını tüketici değil, diğer ürünlerle yapılan mukayese ortaya koymaktadır. A.B.D'de bu tartışma 60'lı yıllarda yapılmıştır. AT'ye A.B.D'nin 1960'lı yıllarına ait hukukunun esas alındığı ve aktüel gelişmenin takip edilmediği sistemi yapılmıştır.

Bu direktifin 21. maddesine göre Komisyon, ihtiyaca göre, Konseye beş yılda bir değişiklik önerileri getirebilir. 1955'ten beri bunun yapılmaması, yasama organının adım atmaması, direktifin lafzi ve tarihi iradesinin ışığında hukuk yaratma konusu gündeme gelmektedir. Burada direktifin değer yargısının, AT Anlaşmasının hükümleri ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir. Üretim sorumluluğu direktifi, malların serbest dolaşımını temin için ihdas edilmiştir. Bu direktif farklı sorumluluk ölçülerinin uygulanmasını engeller ve tüketicinin himayesine matuftur. Üye devletlerde tüketici beklentileri birbirinden farklı olabilir. Üretim sorumluluğu dar yorumlandığı takdirde, sadece malların serbest dolaşımı değil, tüketicinin güvenliği ve sağlığı da tehlikeye girer.

Rasyonel düşünen bir üretici rizikoyu azaltmak ve ürünün yararını arttırmak için hatasız üretim yapar. Bu nedenle üretim hatası kavramının objektif kriterlere göre ortaya konulması, yasa koyucusunun iradesine uygundur. Bu nedenle tüketici, pazarda, alternatif daha güvenli bir ürünün olup olmadığını araştırır. Söz konusu direktifin sistematığında de tüketicinin güvenliliğini sağlamaya matuf olarak benzer formülasyonlar vardır.

Şayet ATAD, üretim sorumluluğu direktifini, yasa koyucunun bugünkü açık iradesiyle çelişmeyecek şekilde tamamlarsa, caiz olmayan bir hukuk yaratmadan söz edilemez.

4- Ulusal yargının Avrupa hukukunu esas alarak hukuk yaratması

Ulusal mahkemelerin, ulusal hukuku uygularken, Avrupa Hukukunu esas alması gerekmektedir. Ulusal mahkemeler, Topluluk Hukukuna ve di-rektiflere uygun yorum yapmakla mükelleftir.

Şimdiye kadar sadece kamu hukuku normları Topluluk temel özgürlükleri ışığında denetleniyordu. Özel hukukun da temel özgürlüklerden etkilenmesi nispetinde, bireyler arasındaki borç ilişkilerini düzenleyen normların, topluluk temel özgürlükleri ışığında denetlenmesi söz konusu olmaktadır. Zira, bu normlar, ulusal yasama organı tarafından ihdas edilen normları ve temel özgürlükleri sınırlayabilir. Topluluk Hukukuna uygun yorum, AT hukukunun dikkate alınması yükümlülüğünü doğurmaktadır. Topluluk temel özgürlüğünün ilgili hükümleri ulusal hukukun önüne geçer, ulusal hukuk uygulanmaz. Dogmatik olarak burada artık bir yorum sorunu değil, Topluluk Hukukuna uygun bir hukuk yaratma söz konusudur. Federal Almanya Medeni Kanunu'nda (BGB) yer alan vatandaşlarla ilgili 239. paragraf, bu nedenle, AT üyesi devletlerin vatandaşlarını da kapsayacak şekilde yorumlanmaktadır.

Direktiflere uygun yorumun kapsamının ve sınırının da tartışılması gerekmektedir. Zira, son yıllarda, özel hukuku değiştiren sayısız direktifler ihdas edilmiştir. Direktiflere uygun yorum, prensip olarak ulusal mahkemeleri yasama organının iradesine uygun olarak, direktiflere uygun yorum yapmakla yükümlü kılmaktadır. Bir takdir alanı mevcut ise, direktife uygun yorum nereye kadar gidecektir? Bu yorum hukuk yaratmaya izin verir mi? Sorun özellikle hukuk yaratılmasının, yasama organının iradesine, kamunun değer yargısına ters düşen, ulusal hukukta sistem bozukluklarının doğabileceği durumlarda yaşanmaktadır.

Hakim olan görüş, kanunun lafzını aşan böyle bir hukuk yaratılmasını kabul etmemektedir. Direktifler sadece üye devletleri muhatap almaktadır. Primer hukuktan farklı olarak direktifler özel kişiler arasında doğrudan etki

göstermezler; direktifler horizontal (yatay) etki göstermezler. Direktifi, yasama organı yerine, yorum yoluyla iç hukuka ithal etme görevi yargıya ait değildir. Aksi takdirde, yargının yasamanın alanına girmesi sonucu doğar. Direktifler bakımından hukuk yaratılması, hukukun açıklığı ve hukuka olan güven prensiplerine de ters düşmektedir. ATAD, bu kriterleri, direktiflerin iç hukuktaki düzenlenmesinde aramaktadır. Yargıca bir hareket alanı bırakılmışsa, direktife uygun bir yorum söz konusu olabilir. Eğer kanunun lafzı açıkça bu yapılamaz (SCHERZBERG, 1993: 225,232).

ATAD'ın "Colson" kararına göre, yargıç, direktifin icrası için ihdas edilen kanunu takdir hakkını tam olarak kullanarak, Topluluk Hukukunun gereksinimleriyle uyum içinde yorumlayacak ve uygulayacaktır (EuGH, 10.4.1994, Slg.1994: 1981). Fransa, ATAD'ın, hukuk yaratma ile yorum arasında bir ayırım yapmadığını, yorum üzerinden hukuk yarattığını iddia etmiştir. Ulusal organlara bu çerçevede getirilen yükümlülük, mevcut ulusal uygulama kanununun iradesini aşmamalıdır. Grundman, contra legem hukuk yaratılmasını, ulusal yasama organının iradesinin buna uygun olması halinde kabul etmektedir. Zira, kanunun objektif iradesi, hukuk yaratmak için caiz olan ölçüyü verir. Bu çerçevede üye devletlerin, direktiflere uygun iradesinden hareket edilmelidir (GRUNDMAN, 1996: 399-420 vd.).

Grundman'ın görüşünün de ötesinde, hukuk yaratılmasında sadece kanunun iradesi yeterli ölçü teşkil etmemektedir. Daha da önemlisi, kanunun değer yargılarına uyması gerekir. Hukuk yaratılması, yazılı hukukun temel yapısına ters düşmemelidir.

Direktife uygun hukuk yaratılmasında yargıç ulusal bir normu yorumlamaktadır. Ancak, bu ulusal kanun, Topluluk Hukukuna istinat etmektedir. Ulusal yargıç Topluluk Hukukunu icrayla görevlidir. Yargıç, AT Anlaşmasının 5.maddesinde yer alan sadakat kuralına tabidir. Ulusal yargıç bu rolüyle bir Avrupa yargıcısıdır (PERNICE, 1996: 27,33). Bu durum özellikle direktiflerin Topluluk temel haklarını (örneğin, eşit hakları) temin etmesi durumunda söz konusudur.

Yargıcın uygulanacak normu daima direktifin bütünü içinde ele alması gerekmektedir. Bir direktif iç hukuka yetersiz aktarılmışsa, direktifin değer yargısı bu aktarılan normda yetersiz de olsa karşımıza çıkar. Sonuç olarak, direktifi iç hukuka aktaran ulusal normun lafzı, direktife uygun bir hukuk yaratmayı engellemez.

ATAD'ın Caiz Şekilde Hukuk Yaratması için Aranacak Kriterler

1- Metnin lafzı ve kanun iradesi

Metnin lafzı muayyen bir yoruma izin vermiyor, hatta böyle bir yorumu

yasaklıyorsa; kanun koyucunun iradesinden sapma söz konusu oluyorsa, hukuk yaratma caiz değildir (GEIGER/KHAN, 1996: 36). Zira, hukuk yaratılması bu koşullar altında normun lafzını aşmaktadır. Hakim olan görüşe göre, yasama organının orjinal subjektif iradesi değil, kanun koyucunun kanunda somutlaşan (kendini zaman içinde değiştiren) bugünkü objektif iradesi önemlidir. Kanun, kanun koyucudan daha akıllıdır (LARENZ/CANARIS, 1995: 248). Örneğin, AT Anlaşması'nın 173. maddesinin 1. fıkrasının önceki lafzına rağmen, ATAD içtihatlarında zaman içinde Avrupa Parlamentosu'nun tasarruflarına karşı iptal davası açılabilmesini kabul etmiştir.

2- Sistematik ve teleolojik nokta-i nazar

AT Anlaşması'nın amaç ve değer yargıları hangi kapsamda hukukun yaratılmasında ölçü olmaktadır? Bir görüşe göre, münferit normların plana aykırı olarak natamam olması; yasa koyucu farketseydi bu eksikliğin tamamlanacağı durumlarda hukukun yaratılması söz konusu olur. Buna karşılık hukuk yaratılması, genel hukuk prensiplerinin somut hukuki sonuçların çıkarılmasına izin vermediği durumlarda caiz değildir (DAENZER-VANOTTI, 1995: 201,214 vd.). Federal Anayasa Mahkemesi, içtihat hukuku ve genel hukuki kantaatın da dahil olduğu hukuk düzeninin eksik bir form içinde de olsa, belli bir anlamda bir çözüm için değer yargıları içermesi durumunda, hukukun yaratılmasını caiz kabul etmektedir (BVerfG, 11.10.1978; BVerfGE 49: 304).

Hukuk yaratılması yazılı hukukun genel strüktürünü bozmamalıdır. Federal Anayasa mahkemesi bunun dışında mahkeme kararlarının temel hakları ihlal etmemesi koşuluyla hukuk yaratılmasını caiz kabul etmektedir (BVerfG, 3.4.1990). Hukuk yaratılması ATAD'ın olağan işidir. Zira, AT Anlaşması düzenleme boşlukları içermektedir. ATAD üzerinden hukuk yaratılması, yasa koyucunun bugünkü objektif iradesine ve Topluluk Hukukunun değer yargılarına uyuyorsa ve Birlik yurttaşlarının temel hakları ile uyum içindeyse, caizdir (BORCHARDT, 1995: 29-31 vd.).

Değerlendirme ve Sonuç

Hukuk yaratılırken, Topluluk Hukukunun değer yargılarına (Wertentscheidungen) istinat edilmesi gereklidir. ATAD, takdir yetkisini kullanırken bir tartma yapmaktadır.

a) Bir görüşe göre ATAD, bu değerlendirme prosesinde, amaçlara en uygunçözümü seçer. Bu koşul şekli gözükmektedir. Zira, bu şekilde hukuken önemsiz sayısız momentlerin değerlendirme prosesine girmesi söz konusu olur. Avrupa Topluluğu entegre bir proses olarak nitelendirilmektedir. Bir bisikletle karşılaştırılarak durduğu takdirde düşmesinden söz edilmektedir. Yargıç hukuku bu nedenle gereklidir. Çünkü, Konsey'de üye devletler çoğu kez

anlaşmamaktadır. ATAD, şüphesiz, Topluluğun gelişme prosesinin motoru olarak kabul görmektedir. Bu durum, ATAD'a Topluluk Hukukunun dinamik yorumunu yapmaya izin vermektedir.

Yargının hukuk yaratması, sınırlarını aştığı nispette, ATAD'ın yargıçlar hükümetine dönüşmesi tehlikesini doğurur. Bugünkü AB, Topluluk Hukukuna göre, bir Avrupa Federal Devleti istikametine doğru giden bir otomatige bağlanmış değildir.

AT organları kendiliğinden Kompetenz-Kompetenz'i kendilerine çekemezler. Avrupa halkları gönüllü olarak bir araya geldikleri için, birlikte büyüme prosesini yönlendirme yetkisi üye devletlere ve Topluluk organları arasında da ilk sırada Konsey'e aittir.

b)Nihayet ikinci aşama olarak sonuçların tartışılması, değerlendirilmesi gerekmektedir. İlk olarak hukukun geliştirilmesiyle, tamamlanmasıyla hukuka olan güvenin güçlenip güçlenmediği veya tersine bir ifadeyle statü quo'nun güçlenmesiyle hukuka olan güvenin devam edip etmediği ve bu şekilde hukuka olan güvenin zarar görüp görmediği dikkate alınır. Hukuk dogmatığı, mahkeme kararlarının şayet mahkeme uzun süre muayyen bir şekilde karar verirse, teamül hukukunu yaratacağını kabul etmektedir. Burada bağlayıcı bir normdan söz etmek için - yargı içtihatlarında ve literatürde - bir hukuki kanaatin oluşması gereklidir. Tartışmalı kararlar teamülün oluşmasına imkan vermez. Sonuçların tartışılması bu nedenle önemli bir fonksiyona sahiptir.

Topluluğun gelişmesi dalgalanmalar göstermektedir. Bazen hızlı (80'li yılların sonunda olduğu gibi), bazen ise Maastricht görüşmeleri aşamasında olduğu gibi yavaş olmaktadır. Maastricht'e ilişkin olarak İngiltere'nin çekinceleri, Fransa ve Danimarka'da yapılan halk oylamalarının sonuçları bu dalgalanma hareketini teyit etmektedir.

Geçmişte ATAD'ın kararlarının çoğu kabul görmüştür. Sürekli olarak kabul görmeyen kararları ise revize edilmiştir; örneğin, "Keck" kararı (EuGH, 24.1.1993, Slg.1993: I-6097 / NJW 1994,121), "Christel-Schmidt" kararı (EuGH, 11.3.1997, Slg 1997: 433). Kararın kabul görmemesi durumunda hukuk yaratılması caiz kabul edilmemekte; ATAD'ın yetkilerinin Topluluğun genel strüktürünü ihlal ettiği kabul edilmektedir. ATAD'ın, sadece Topluluk Hukukunu yorumlama yetkisi nedeniyle, ulusal hukuku yorumlaması şüphesiz yasaktır. Yine ATAD, subsidiarite prensibinin, Topluluk Hukuku prensiplerine aykırı olarak, üye devletlerin yetkileri aleyhine kullanılmasını kabul etmemektedir.

Kaynakça

- BORCHARDT, Klaus-Dieter (1995), "Die Rechtsprechung des Gerichtshofes der Europäischen Gemeinschaft zur Staatshaftung der Mitgliedstaaten nach Gemeinschaftsrecht" *Festschrift Ulrich Everling*.
- DAENZER-VANOTTI, (1995), "Richterliche Rechtsfortbildung durch den EuGH" *Festschrift Ulrich Everling*,
- DAIG, Hans Wolfram (1981), "Zur Rechtsvergleichung und Methodenlehre im Europäischen Gemeinschaftsrecht" *Festschrift Zweigert*.
- EMMERT, Frank (1986), *Europarecht*, München.
- GEIGER, Rudolf (1995), *EGV*, (2. Auflage).
- GRÜNDMANN (1996), "Gemeinschaftsrechtlicher Staatshaftungsanspruch" *Zeitschrift für Rechtspolitik*.
- LARENZ/CANARIS (1995), *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, (3. Auflage).
- NETTESHEIM, Martin (1983), *Kommentar zur Europäischen Union*.
- PERNICE, Rüdiger (1990), "Die Gemeinschaftsrechtliche Staatshaftung der Mitgliedstaaten" *NJW 1990*.
- PERNICE, Rüdiger (1995), "Wahrung des Rechts im dynamischen Sinne" *Festschrift Eberhardt Grabitz*.
- RENGELING, Hans Werner (1993), *Grundrechtsschutz in der Europäischen Gemeinschaft*.
- ROTH, W.H. (1995), "Drittwirkung der Grundfreiheiten" *Festschrift Ulrich Everling*.
- SCHERZBERG (1993), *Die innerstaatliche Wirkung von EG-Richtlinien*,
- SCHLEMMER/SCHULTZ/UKROW (1992), *Europarecht*
- SCHWEITZER/HÜMMER (1993), *Europarecht*, Neuwied/Frankfurt a.M.
- SPANNOWSKY, K. (1984), "Wettbewerbs-Verzerrende Defizite des Gemeinschaftlichen Sanktion - und Vollstreckungs Systems" *Juristen Zeitung 1984*.
- STEINDORF, Ernst (1993), "Drittwirkung der Grundfreiheiten im Europäischen Gemeinschaftsrecht" *Festschrift Lerche*.
- STREINZ, Rudolf (1989), *Bundesverfassungsrechtlicher Grundrechtsschutz und Europäisches Gemeinschaftsrecht*.

Kısaltmalar

- ABI - Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften (AT Resmi Gazetesi)
- ATAD - Avrupa Toplulukları Adalet Divanı
- BVerfG - Bundesverfassungsgericht (Alman Anayasa Mahkemesi)
- BVerfGE - Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (Alman Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi)
- EGMR - Europäischer Gerichtshof für Menschenrechte (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi)
- EGV - Europäischer Gemeinschaftsvertrag (Avrupa Toplulukları Anlaşması)
- EuGH - Europäischer Gerichtshof (Avrupa Toplulukları Adalet Divanı)
- EuGRZ - Europäische Grundrechtezeitschrift
- JZ - Juristen Zeitung
- NJW - Neue Juristische Wöchenschrift
- Slg - Sammlung der Entscheidungen des Gerichtshofes der Europäischen Gemeinschaften (ATAD Kararları Derlemesi)